

ANDREAS HEDBERG

"Se'n läste vi ej längre på den dagen". Clemens och den förföriska litteraturen

En oskuldsfull yngling, en vacker kvinna och en litteratur som skildrar sinnlighetens fröjder. *Den siste Athenaren* är bland mycket annat en roman om det skrivna ordets faror.

*

Den siste Athenaren, Rydbergs största romansuccé, stod under strecket i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* på våren 1859 och har ett för följetongsromaner ovanligt ämne: konflikten mellan det antika Greklands hedniska filosofi och en kristendom som vinner alltfler anhängare. Denna abstrakta strid kombineras med en brottsmålsintrig i 300-talets Athen där biskopen Petros med utstuderade medel söker vinna arvet efter den rike filosofen Krysanteus.

En modern läsare häpnar över Rydbergs krav på det Göteborgska borgerskapets tålmod och beläsenhet; romanberättaren diskuterar Sokrates och Platon, hänvisar till den tyske idealisten Johan Gottlieb Fichte och återger ett par tämligen avancerade tolkningar av Ovidius *Metamorfoser*. Dessa teoretiska resonemang torde ha haft kraft att "förskräcka de följetongsläsande damerna" i än högre grad än "de långa, besynnerligt klingande namnen Olympiodoros, Annæus Domitius o. s. v." som Rydberg varnar för i sitt förord till romanens första bokupplaga, tryckt hos Hedlund och Lindskog i Göteborg 1859.

Men dessa teoretiska resonemang överflyglas under berättelsens gång av den avancerade äventyrsintrigen, i vilken ett femtiotal personer slutligen är delaktiga. I centrum för händelserna står filosofen Krysanteus och biskopen Petros. Kampen dem emellan antar enorma proportioner, och

speglar samtidigt en världsomspännande strid mellan två världsåskådningar som enligt Rydberg avgör den historiska processen: den västerländska och den orientaliska. Vid repets knut hamnar Clemens, Petros olycklige fosterson, vars förstånd slits isär under dragkampen. Då är han redan kroppsligen och andligen försvagad efter att ha blivit förledd, men varken av hedniska skeptiker eller kristna sekterister utan av något ännu mäktigare – litteraturen.

Litteraturens offer. En tradition

Tanken på litteraturen som något farligt och förledande återkommer ofta i den västerländska kulturhistorien. I antikens estetiska programskrifter jämsställs språket med makt, vilket förklarar varför sådan möda ägnades studiet av retorik. Till skillnad från många moderna närläsare betraktade grekerna litteraturen som en kraft som påverkar världen, snarare än som en serie tecken att dechiffrera. Om språket antas ha ett överväldigande inflytande på mänskligt handlande är det förstås av avgörande betydelse att behärska dess tekniker och noga kontrollera hur de används.¹ Det är denna tro på poesins makt som ligger bakom Platons (427–347 f. Kr.) beslut att från sin tänkta idealstat bannlysa lyriska och episka poeter.

Samma grundtanke präglade det sena 1700-talets roman-debatt, då motståndslösa kvinnor varnades för att "Romaner gör en galen i hufwudet" av fåfänga förhoppningar.² Den förledde läsaren har också varit ett återkommande motiv i den västerländska litteraturen – berömda exempel är histori-

¹ Tompkins, 1980, s. 204.

² [Osigen], 1785. Jfr fortsättningen: "Man klagar, at Romaner gör en galen i hufwudet. Det är sant. De måla outhörligen för sina läsare behagen och nöjena af et stånd, som ej är deras. De förföra dem, de göra dem deras eget tilstånd föraktligt, de leda dem at eftersträfwä det, som målas dem så förtjusande."

en om Paolo och Francesca i Dante Alighieris (1265–1321) *Divina Commedia* (eg. *Commedia*, *Den gudomliga komedien*, 1321), samt berättelserna om titelgestalterna i Miguel de Cervantes Saavedras (1547–1616) *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (*Don Quijote*, 1605, 1615) och Gustave Flauberts (1821–1880) *Madame Bovary* (1857).

Viktor Rydberg och litteraturens offer

Litteraturens förföriska kraft oroade också Viktor Rydberg. Stigmanshövdingen Slatte – en av *Vapensmedens* (1891) centralgestalter – älskar och gynnar forntidssångerna, men hänger dem som sjunger oanständiga visor, för, som hans dotter Dagny uttrycker det, "att umgås med en människa, som har sin lust i slikt, är som att spisa af ett pestlik". Ungdomen måste till varje pris skyddas från "beröring med smuts".³ Motivet förekommer redan i Rydbergs förstlingsverk som följetongsförfattare, *Wampyren* (1848). Birthe Sjöberg har i uppsatsen "Vådan av att älska Italien och romaner. Inbillning och förnuft i Viktor Rydbergs *Vampyren*" gjort gällande att det är läsningen av skräckromantisk litteratur som drivit en av berättelsens huvudpersoner, Lord Ruthven, in i en dödsbringande galenskap.⁴ Än tydligare är litteraturens inverkan på en av berättelsens bifigurer, fångvaktardottern Margerita, som blivit känslfull och nervsvag av att dagligen "läsa och i fantasien åter genomgå romanernas kärleksäventyr".⁵ Den 19-årige Rydberg har föga sympati för fångvaktarens hysteriska dotter – hon avfärdas som löjeväckande i denna lyteskomiska episod – men när han i *Den siste Athenaren* åter tar sig an problemet med den förföriska litteraturen gör han det på ett synnerligen förlåtande

³ Rydberg, 1891, s. 339.

⁴ Sjöberg, 1997, s. 147 ff.

⁵ Rydberg, 1957, s. 58 f.

vis, vilket i hög grad påminner om Dantes medlidande med det fördömda kärleksparet Paolo och Francesca.⁶

Clemens och Eusebia

Biskopen Petros är inte bara en makthungrig dogmatiker, han har också gjort sig skyldig till barnaröv. I sin ungdom kallades han Simmias och var slav i Krysanteus hushåll. När han rymde därifrån rövade han också bort filosofens son Filippos, som sedan, under namnet Clemens, uppfostrades till en fanatisk kristen, som ser "[f]örnuftets dödande, det intellektuella självmordet" som en grundläggande plikt (s. 280 f). Clemens blir därför en sammansatt figur, vars goda anlag motarbetas av fosterfaderns dogmatism. Filosofens förlorade son utvecklas till en svärmisk och bräcklig yngling, som, när hans sanna börd avslöjas, bryts sönder i kampen mellan de båda fadersfigurernas motsatta världsåskådningar. Sammanbrottet föregås av två kapitel, "Clemens och Eusebia" och "Andan och köttet", vilka båda hör till romanens mest komplexa och fascinerande.

Clemens har förrirrat sig in i Annæus Domitius palats, där han i "en guldglänsande, af vällukter uppfylld budoar" finner prokonsulns gemål, den sköna Eusebia, "klädd i en lätt dräkt af spetsar" (s. 220). De inleder ett samtal om synden, och den vackra husfrun visar sig snart ångerfull. Den 19-årige Clemens blir hennes biktfather, trots att hon är tio år äldre än han själv. Den unge föreläsaren finner genast "att Eusebia, oberäknadt fromhetens och välviljans oskattbara egenskaper, äfven egde skönhetens" (s. 272). Ynglingen känner sig sällsamt dragen till sitt biktbarn, vars leende "i

⁶ Fler exempel på läsningens roll för Rydbergs romanpersoner kunde anföras. I sitt förord till *Singoalla. Romantisk sagodikt* (1983 års utgåva av Singoalla i dess äldsta form) uppehåller sig Sven Delblanc vid riddar Erlands lektyr, som han menar ger "en bild av hans utvecklingsgång och samtidigt en profetia" (Delblanc, s. 10 f).

paranthes sagdt, klädde henne förträffligt och förmodligen var instuderadt framför spegeln" (s. 273 f). Med dessa och andra anmärkningar avkläder Rydberg, liksom i förbigående, Eusebia hennes fromhet, och låter läsaren ana att Clemens skall förledas. Redan här spelar språket en stor roll:

Clemens hade, utan att veta det, tillegnat sig mycket af Petros' kraftiga vältalighet; men när hans billiga förtrytelse [över Eusebias grymhet mot husets tjänarinnor] ändtligen urladdat sig, öfvergick bestraffningen i milda föreställningar, så varma, känsliga och bevekande, att de icke kunde förfela att göra intryck på Eusebia, hvars fromhet var ett fikande efter känslorus, och som i ångern, botgöringen och upprättelsen hade upptäckt vällustiga efterkänningar af synden, ljufvare än sjelfva syndandet. När Clemens röst blef osäker och allt mer darrande af den rörelse, som han erfor i sitt hjerta, så meddelade denna vibrerande ton sin dallring åt samma känsloträng i Eusebias; och vare sig att hon känt sig väckt af hans förmaningar eller icke, verkade ensamt sympatiens magt och sinnenas lust derhän, att tårar framträngde under hennes ögonfransar, som nu beslöjade de nyss så djerft blickande ögonen. (s. 274)

Rydberg demonstrerar ordets och retorikens makt över lyssnaren, men varnar också för hur dessa krafter kan bli förrädiska i den oerfarne talarens mun. Det är tydligt att Clemens inte förstår vilka makter han handskas med, och vilka effekter hans predikan får hos kvinnan i budoaren. Eusebia faller gråtande på knä och för Clemens hand till sitt bultande bröst. Ynglingen känner hur ömhet och deltagande blandas "med en känsla, som han ej förstod att skilja från desamma" (s. 275). Han lovar att göra täta besök för att förena sig i bön med sin nyfunna syster.

I dessa formuleringar igenkännes ett hos Rydberg återkommande vis att handskas med sexualiteten – den är en

gåtfull kraft som oskulden inte förstår. I *Singoalla* (1857) möts den unge riddar Erlands och den vackra zigenerskans läppar "i långa kyssar, som på en gång värma och svalka... som på en gång släcka och alstra blyga oförstådda begär".⁷

Den ödesdigra läsningen

Det är inte bara prokonsulinnans skuld att Clemens oförstådda känslor stegras till passion. Hans bristande erfarenhet som läsare spelar också in.⁸ Han är besatt av tanken på att lösa uppenbarelskebokens gåta, ty "[h]ans fromma sinne, beröfvadt förnuftets ledning, hans rika känslolif, stängdt inom sig sjelft, uppjagad genom en verldsåskådning, som uppfyllde naturen med demoniska magter, måste ovillkorligt leda honom in på denna farliga väg, som går igenom mörka ängder, der vansinnet lurar likt en tiger, färdig att hugga sina klor i vandrarens hjerna" (s. 281). Clemens överväldigas av sin fantasi; inombords lever han "i bildprakten af de sublima taflor, som skildra Kristendomens sista strid, verldens förstörelse och den yttersta domen" (s. 281). Ynglingens medvetande fylls av den religiösa litteraturens bilder, men efter mötet med Eusebia överförs denna besatthet på en ny värld, "ett qvinnohjerter öppnadt för [hans] öga" och "denna värld egde sin mystik, om möjligt mer fängslande än den, som S:t Johannes upprullat för hans syn" (s. 284). Clemens, som tror sig känna en platonsk syskonkärlek till sitt biktbarn, överväldigas slutligen av denna nya mystik.

Så hände det en afton, att sedan en mystisk bikt, ett svärmiskt samtal och läsningen af glödande kärleks-sånger till Kristus och Maria följt hvarandra, att Eusebia och Clemens nedsjönko i bön vid sidan af hvarandra och

⁷ Rydberg, 1941, s. 28.

⁸ Jfr Hegerfors, 1960, s. 397 ff, där Clemens läsning kortfattat diskuteras.

att, i öfvermåttet af deras känslorus, deras läppar möttes,
Clemens visste icke huru, i en kyss. (s. 286)

Det är läsningen av de glödande kärlekssångerna som förlöder de förtrogna. Litteraturens makt gör sig påmind genom att obemärkt motverka deras (eller åtminstone Clemens) kyska föresatser. I sin skildring av skriftens förförelse påminner denna episod om Francescas tal i Dantes gudomliga komedi. Den sorgsna anden berättar där om hur hon och älskaren Paolo inledde sin brottsliga kärleksaffär, för vilken de båda dömdes till en evighet i helvetesorkanen.

En dag vi läste hop om Lancelot,
Hur kärlek snärjde honom; vi då voro
Allena, utan misstro; – vid hans lott
Till mötes våra blickar ofta foro,
Och färg vi skiftade; men ack! der var
Ett enda ställe, som gjort all vår oro.
När som vi läste, huru älskarn har
Det leendet, han önskat, kysst betagen;
Då kysste *han*, som aldrig från mig far,
Med darning mig, intill sitt hjerta dragen;
Galeotto boken var och den, som skref:
Se'n läste vi ej längre på den dagen.⁹

⁹ Alighieri, 1856, s. 29. Galeotto (Galehaut, Sire des Lointaines Isles) är mannen som bär bud från Lancelot till drottning Guenever och arrangerar deras kärleksmöten. Den översättning som här citeras är den äldsta till svenska, och den som Rydberg möjligen kunde ha kännedom om. I den senaste svenska översättningen lyder samma passage som följer:

Om Lancelot, hur han av Amor snärjdes,
läste en dag vi två för att förströ oss;
allena var vi, anade ej något.
Fler gånger tvang lektyren våra blickar
att mötas, tvang allt blod från våra kinder;
ett enda ställe har oss sen besegrat.
Vi läste om hur eftertrådda läppar
som log, av denne älskare blev kyssta;

Paolo och Francesca. Kolteckning av Dante Gabriel Rossetti, 1855. © Trustees of the British Museum

och hans som aldrig ifrån mig skall skiljas
kysste helt skälvande mig då på munnen.
Boken och han som skrev den blev Galeotto
för oss; sen läste vi ej mer den dagen.
(Alighieri, 2006, s. 34)

Boken spelar samma roll för Paolo och Francesca som för Clemens och Eusebia. Hos Dante är det berättelsen om riddaren Lancelots kärlek till kung Arthurs drottning Guenever som förleder de bägge älskande att överträda gränsen för det tillbörliga. Det kan inte med säkerhet sägas om Rydberg redan 1859 var bekant med Dantes verk. Att komedin vid något tillfälle fångslat honom framgår dock av ett avsnitt i *Vapensmeden*, där titelgestalten Gudmund lyssnar till Slatte's berättelser, under vilka stigmanshövdingen talar "om de högsta ting och de mörkaste gåtor och gjorde det så, att mäster satt häpen, förtrollad, kringhvärfd af gigantiska bilder, af landskap och uppträden, sådana som de, hvilka Dante uppbesvor ur longobardernas förbleknade sagovärld, då han skildrade sin vandring genom helvete och skärseld".¹⁰

Också efter den första kyssen lever Clemens kvar i villfarelsen att hans förhållande till Eusebia är ett syskonkärlekens förbund. Trots detta är hans blick "en svärmisk älskares", och han längtar "hemligen efter den extatiska stund, då andakten och de öfversvallande känslorna ånyo med kraften hos en naturmagt skulle nödga dem till den ögonblickliga, ljufva föreningen" (s. 286). Emedan han missförstår sin passion söker han aldrig tygla den. Till sin fosterfader Petros berättar han föga eller intet, och finner i själva denna hemlighetsfullhet "någonting tjugande" (s. 277). S:t Johannes har nu helt undanträngts av Eusebia. Samtidigt förändras Clemens läsning:

Clemens lefde i en stadigvarande hänförelse; andaktens ögonblick var fasthållet och förevigadt. Hans fromhet hade funnit hvad den behöfde: ett nytt och mägtigt retelsemedel. De sinnligt religiösa hymner till Maria, hvilka redan tidigt uppstämdes inom den kristna kyr-

¹⁰ Rydberg, 1891, s. 354.

kan, blefvo hans käraste läsning – dessa jemte Visornas Visa af Salomo, i hvilken han kunde spegla sina egna känslor och återfinna sin egen erfarenhet påtryckt en himmelsk prägel. För Clemens, som förut aflägsnat sig ifrån allt, som kunde erinra om kvinnans tillvaro, framstod nu universum, det synliga och det osynliga, med kvinnliga drag. Jorden var Eusebia och himmelen var Maria. (s. 287)

För Clemens har den yttre världen försvunnit och ersatts av den älskade. Detta betraktar han som en triumf över sinnevärldens frestelser, medan berättaren inskräpper att det är just sinnligheten som "uppsupit hela hans lif" (s. 287). Läsningen av Gamla testamentets Höga visa – med dess reminiscenser av förkristen fruktbarhetskult – leder honom allt längre in i självbedrägeriet, "försänkt i ett haf af hänförelse" (s. 287).

Läsningens och beteendets förändring

I detta skede av händelseförloppet utövar litteraturen alltså en osedvanlig makt över den unge föreläsaren. Det är läsningen som framkallar och underblåser hans kroppsliga kärlek till Eusebia, men när han tilldelas en ny text tvingas han förkasta sin passion. Kort efter det första mötet med prokonsulinnan avslöjas Clemens sanna börd. Petros fängslas, misstänkt för barnarov, och den unge föreläsaren flyttar in hos Krysanteus och Hermione. Clemens slits nu mellan två värderingssystem, det kristna och det hedniska. På grund av sin stränga uppfostran förmår han inte acceptera sin återfunna familjs livsföring och vistas hellre bland sina trosfränder i den kristna församlingen.

Sedan biskopen fängslats har Eufemios, stadens äldste präst, övertagit dennes arbetsuppgifter. Till dessa hör att hålla de yngre ämbetsbröderna "till studier och vaka öfver dessas kristliga och renläriga beskaffenhet". Eufemios har funnit "att man svårigen kan inhemta en boks innehåll på

ett grundligare sätt, än när man åtskilliga gånger afskrifver densamma" (s. 312), varför han tilldelar sina underlydande lämpliga verk för kopiering. Till Clemens överräcker han ett verk med titeln *Ensamhetens faror*, men uppmanar samtidigt till försiktighet – bokens slutsatser kan få menlig inverkan på vissa läsare. Trots varningen fördjupar sig ynglingen i det märkvärdiga verket, och finner till sin förskräckelse att det handlar om hans egna erfarenheter. Den okände författaren beskriver faran i att isolera sig tillsammans med en trossyster, "huru själafienden insmyger sig i känslor, der man minst af allt anar hans närvaro, huru han kläder sig i medlidandets och syskonkärlekens dräkt, huru han strör jordiskt stoft på sjelfva bönenas vingar och blandar sitt gift i andaktens ädlaste vin" (s. 313). Den värld i vilken Clemens vistats är inte ett verk av Gud utan av djävulen "af den listige fienden uppputsadt med färger, som för det bedragna ögat härma himmelens glans, och uppfyllt af andar, som dölja sin vedervärdighet bakom englamasker" (s. 314).

Under inflytande av denna nya text svär Clemens att aldrig återvända till Eusebias kammare. Han sörjer sitt syndafall, sitt nedstigande i köttets värld, och söker botgöring genom att fasta och gissla sig. Hållögd, med insjunkna kinder och blodstänkt rygg, vandrar han planlöst på Athens gator. När Eusebia blir varse Clemens olycka och kroppsliga förfall tappar hon allt intresse för sin unge bikt-fader. När ynglingen i detta sjukliga tillstånd slits mellan sin kristne fosterfader och sin hedniska familj blir han slutligen vansinnig. Han tillfrisknar aldrig och dör oförlöst, tillintetgjord av den förföriska litteraturen.

En idealistisk experimentroman

Rydberg låter Clemens gå under, men inte som en syndare utan som ett oskyldigt offer. Hans sympati för den unge

föreläsaren är anmärkningsvärd.¹¹ I Clemens har han tecknat en person som av en rigid dogmatism hindras att tänka fritt, varför hans goda anlag aldrig kan utvecklas. Resultatet blir ett medvetande som okritiskt upptar nya idéer, och därmed ligger oskyddat för litteraturens krafter. Kapitlen om Clemens visar att Rydberg kunde ägna sig åt veritabla experiment med arv och miljö, vilka vagt påminner om dem samtida naturalisten Émile Zolas (1840–1902) författarskap. I sina "romans expérimentaux" hoppades Rydbergs franske kollega kunna lösa psykologiska gåtor genom att placera en person med givna arvsanlag i en miljö med bestämda egenskaper. Redan i genombrottsromanen *Thérèse Raquin* (1867) visar han hur den sangviniska titelgestalten, genom att adopteras av en flegmatisk fosterfamilj, tvingas till svek och brottslighet.

Rydberg skydde den moderna materialismen och var starkt kritisk till litteraturens realistiska strömningar – det visade han till exempel i novellen "Realisten Åbrandsson" och dikten "Barndomspoesen"¹² – varför en vidare jämförelse med Zola knappast är rimlig. Ändå blir *Den siste Athenaren*, i berättelsen om Clemens bildningsgång, ett slags idealistisk experimentroman. Rydberg visar här hur en felaktig uppfostran skapar en asocial individ, som trots goda anlag aldrig förmår komma till mognad, varken som människa eller läsare.

¹¹ Jfr Svanberg, 1928, s. 57: "Den bortrövade atenska gossen skiljer sig sympatiskt från sin omgivning hos den kristne biskopen. Rydberg har ej glömt att göra Krysantheus' son tilltalande. [...] Man kan ganska länge tro, att i Clemens skall förhärsligas äkta kristendom. Så mycket starkare verkar hans ödes dystra slutakt."

¹² Rydberg, 1890 och Rydberg, 1891b, s. 11–17.

Litteraturförteckning

Alighieri, Dante, *Dante Alighieris Gudomliga komedi*, 1: *Helvetet*, övers. Nils Lovén (Lund, 1856)

–, *Den gudomliga komedin*, övers. Ingvar Björkesson (Stockholm, 2006)

Delblanc, Sven, "Inledning", förord till Viktor Rydberg, *Singoalla. Romantisk sagodikt*, Gidlunds klassiker för ungdom (Stockholm, 1983)

Hegerfors, Torsten, *Viktor Rydbergs utveckling till religiös reformator* (diss. Göteborg, 1960)

Löwendahl, Gösta, *Vapensmedens Viktor Rydberg* (diss. Lund, 1954)

[Osign.], "Romaner", i *Stockholms Posten*, 29.3.1785

Tompkins, Jane P., "The Reader in History", *Reader-Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism*, red. Jane P. Tompkins (Baltimore, 1980), s. 201–232

Rydberg, Viktor, *Den siste Athenaren* (Göteborg, 1859, Göteborgs Handels- och Sjöfarts-tidning, 5 februari–8 juli)

–, "Realisten Åbrandsson", i *Svea. Folk-kalender*, 1891 (Stockholm, 1890), s. 94–105

–, *Vapensmeden. Hägringar från reformationstiden* (Stockholm, 1891) [= Rydberg, 1891a]

–, *Dikter. Andra samlingen* (Stockholm, 1891) [= Rydberg, 1891b]

–, "Singoalla. Romantisk Sagodigt af Victor Rydberg", i *Viktor Rydbergs Singoalla*, utg. Ingemar Wizelius, 1, Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, 18 (Stockholm, 1941)

–, *Vampyren* (Stockholm, 1957)

Sjöberg, Birthe, "Vådan av att älska Italien och romaner. Inbillning och förnuft i Viktor Rydbergs *Vampyren*", i *Italienska förbindelser* (Lund, 1997)

Svanberg, Victor, *Novantiken i Den siste Athenaren. En genetisk studie*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 28 (Uppsala, 1928)